

A.O.MAKOVESKİNİN TƏDQIQATLARINDA ORTA ƏSRLƏRDƏN YENİ DÖVRƏDƏK QƏRB FƏLSƏFƏ TARİXİ

Zaur RƏŞİDOV,

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Azərbaycan fəlsəfə tarixi” şöbəsinin
böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
zaur20@mail.ru

Xülasə. XX əsr Azərbaycan fəlsəfə tarixçiləri arasında Qərbi Avropa dünyagörüşü sistemlərinin tədqiqatçılarından biri də Aleksandr Osipoviç Makovelski olmuşdur. Onun Qərb fəlsəfə tarixinin müxtəlif dövrlərinə yanaşma metodları fərqli olsa da, bütün bunların əsasında sistemli araşdırma metodu durur. Makovelski fəlsəfə tarixini ardıcıl bir şəkildə, məntiq tarixi kimi də nəzərdən keçirir. Bu məqam isə öz növbəsində Qərb fəlsəfəsinin onun tərəfindən təhlil edilən mərhələləri haqqında dolğun mənzərənin formalaşmasında son dərəcə effektiv üsuldur. Eləcə də Makovelskinin Qərb fəlsəfə tarixini aydın şəkildə və anlaşılan bir dildə şərh etmə bacarığı da önəmli amillərdəndir. Sovetlər zamanı Qərb fəlsəfə tarixi, xüsusən də antik yunan fəlsəfəsilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlarda Makovelski irsə istinadlar da birbaşa bu qəbildən olan üstün məziyyətlərin göstəricisidir. Makovelskinin peşəkarlığından irəli gələn bu kimi amillər həm də Sovet dönəmi Azərbaycanda Qərb fəlsəfə tarixinin tədqiqi və tədrisinə də müsbət mənada təsir göstərmişdir. Makovelskinin Sovet dövründə əksər fəlsəfə tarixçilərimizin yetişməsində və həmin dövərdə Azərbaycanın əsas tədris müəssisələrindəki pedoqoji fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir.

AÇAR SÖZLƏR: sxolastika, realizm, nominalizm, skeptisizm, panteizm, sinqulyarizm, aqnostisizm, panlogizm.

Заур Рашидов

ИСТОРИЯ ЗАПАДНОЙ ФИЛОСОФИИ ОТ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ДО НОВОЙ ЭПОХИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ А.О.МАКОВЕЛЬСКОГО

Резюме. Среди азербайджанских историков философии XX века, одним из исследователей, многочисленных западноевропейских мировоззренческих систем, был Александр Осипович Маковельский. Не смотря на то что, его подходы к различным периодам истории западной философии, отличаются своими разнообразиями, в основе всех этих методов лежит метод систематического исследования. Маковельский, последовательно излагает историю философии, как история логики. Этот момент, в свою очередь, является чрезвычайно эффективным способом формирования целостной картины, анализируемых им этапов западной философии. Кроме того, способность Маковельского интерпретировать историю западной философии, ясным

и понятным языком, также является одним из важных факторов. В советский период в многочисленных исследованиях по истории западной, в частности, по древнегреческой философии, ссылки на богатое наследие Маковельского, также прямо указывают на его столь высокие достижения в области философии. Подобные факторы, вытекающие из профессионализма Маковельского, также оказали положительное влияние на изучение и преподавание истории западной философии в Азербайджане советского периода. А также, заслуживает похвалы и педагогическая деятельность Маковельского в основных учебных заведениях Азербайджана и подготовка большинства наших историков философии в советской эпохе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: схоластика, реализм, номинализм, скептицизм, пантеизм, сингуляризм, агностицизм, панлогизм.

Zaur Rashidov

THE HISTORY OF WESTERN PHILOSOPHY FROM THE MIDDLE AGES TO THE NEW AGE IN THE STUDIES OF A.O.MAKOVELSKY

Summary. Among the Azerbaijani historians of philosophy of the XX century, one of the researchers of numerous Western European worldview systems was Alexander Osipovich Makovelsky. Despite the fact that his approaches to various periods of the history of Western philosophy differ in their diversity, the basis of all these methods is the method of systematic research. Makovelsky consistently expounds the history of philosophy as the history of logic. This moment, in turn, is an extremely effective way of forming a whole picture of the stages of Western philosophy analyzed by him. In addition, Makovelsky's ability to interpret the history of Western philosophy in a clear and understandable language is also one of the important factors. In the Soviet period, in numerous studies on the history of Western, in particular, on ancient Greek philosophy, references to the rich legacy of Makovelsky also directly indicate his high achievements in the field of philosophy. Similar factors stemming from Makovelsky's professionalism also had a positive impact on the study and teaching of the history of Western philosophy in Azerbaijan during the Soviet period. And also, the pedagogical activity of Makovelsky in the main educational institutions of Azerbaijan and the training of most of our historians of philosophy in the Soviet era deserve praise.

KEY WORDS: scholasticism, realism, nominalism, skepticism, pantheism, singularism, agnosticism, panlogism.

Giriş

Fəlsəfə elminin müxtəlif qolları, ümumdünya fəlsəfə tarixindəki əsas dünyagörüşü sistemləri, fəlsəfi təlimlərdəki başlıca ideyalar, dövrlərarası varislik əlaqələri və fəlsəfədə dövrəndövrə önəmli fikir keçidlərini izləməkdə akademik Aleksandr Osipoviç Makovelskinin (1884-1969) apardığı çoxsaylı fundamental tədqiqatlarının rolu son dərəcə önəmlidir. A.O.Makovelski çoxşaxəli araşdırmalarında, fəlsəfə tarixi bağlamında psixologiya və ümumilikdə məntiq tarixinin genezisini də tədqiq etmişdir. Sovet dönəmində Azərbaycanın o zamankı elm ocaqlarında fəlsəfənin, demək olar ki, bütün sahələrinin tədrisində, xüsusən də fəlsəfə tarixinin zəruri bir elm kimi inkişafında onun əməyi böyükdür. A.O.Makovelskinin əsərlərində problem

qismində qoyularaq təhlil olunan müxtəlif fəlsəfi məsələlərə münasibətdə onun özünəxas və son dərəcə aydın məntiqilə yanaşı, tədqiqatları boyunca gözlənilən olduqca sistemli yanaşma üslubu da təqdirəlayiqdir. Bu və bu qəbildən olan digər üstün məziyyətlərlə A.O.Makovelski Sovet dönməndə nəinki Azərbaycanda, eləcə də Azərbaycandan kənarında tanınmış alimlərdən biri olmuşdur. Antik dövr fəlsəfəsinin araşdırılması üzrə böyük mütəxəssislərdən hesab olunan A.O.Makovelskinin bu dönmənin irsinə həsr edilmiş bütün əsərləri Sovetlər dönməndə əsas tədris vasitələri qismində istifadə edilmişdir. Heydər Hüseynov, Möhbalı Qasimov və digər görkəmli Azərbaycan alimlərinin yetişməsində də A.O.Makovelskinin əməyi böyük olmuşdur.¹

Sxolastika dövrü

Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsinin əsas mərhələlərindən olan sxolastika² dövrü və bu dövrün ən tanınmış sxolastlarının dini-fəlsəfi sistemlərinə nəzər salan Makovelski yazır ki, “sxolastik fəlsəfənin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Pyer Abelyar (1079-1142) dinin (*xristianlığın katolik qolu-Z.R.*) ümumilikdə əqlə, rəşional dəlillərə söykənməsinin mühümlüyünü əsaslandırmağa çalışmaqla, həmin dövrün digər məşhur sxolastı olan Anselm Kenterberiliyə (1033-1109) qarşı çıxırdı” [1, s.261]. “Sxolastikanın son dövrünün ən tanınmış nümayəndələrindən Uilyam Okkam (1285-1347) isə əksinə, inam və biliyin bir-birindən ayrılmasının zəruriliyini önə çəkirdi. O, həm də hesab edirdi ki, teologiya ilə fəlsəfə arasında ümumi və ortaq heç nə yoxdur” [1, s.274]. Makovelski Qərbi Avropanın erkən (VIII-XII) və son (XIV-XV) dövr sxolastikasının bu iki böyük alimi arasındakı düşüncə fərqliliyini, fikir müxtəlifliyini təsadüfən önə çəkmir. O, ümumilikdə “məktəb fəlsəfəsi”nin təhlilindən belə bir nəticə çıxarır ki, sxolastika əvvəl xristian dininin təqdim etdiyi formada, xristianlaşdırılmış şəkildə şərh edilən Aristotel və Platon təlimlərinə əsaslanmışdır. Daha sonra sxolastlar antik dövr klassiklərinin birbaşa öz əsərlərinə müraciət edərək, müstəqil şəkildə onların yaradıcılıqları ilə tanış olmağa, əsərləri, dünyagörüşləri barədə sərbəst mühakimə yürütməyə, antik fəlsəfə klassiklərinin ideyalarını olduğu formada dərk edərək şərh etməyə başladılar. Antik fəlsəfə, xüsusən də bu fəlsəfənin klassik mərhələsində yaşamış filosoflar haqqında artıq öz düşüncələrini özləri müstəqil olaraq formalaşdırmağa çalışdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, VIII-XV əsrləri əhatə edən sxolastika fəlsəfəsinin ən mühüm cəhətlərindən biri də bu dövr filosoflarının hərtərəfli biliklərə və dövrləri üçün məlum olan elmlərin müxtəlif sahələrinə dərin bələd olmalarıdır. Bu cəhətdən Makovelski də XIII əsr “sxolastikanın tərəqqi dövrünün nümayəndələrini summistlər, yəni hərtərəfli biliyə sahib olanlar adlandırır” [1, s.264]. Fikrimizcə, Makovelskinin qeyd etdiyi bu kimi cəhətlər Qərbi Avropa fəlsəfəsinin sxolastika dövrünün son mərhələsində yaşayan filosoflarının, bütövlükdə antik fəlsəfənin kilse tərəfindən təhrif olunan bir çox mühüm elmi-fəlsəfi məqamlarına yenidən baxılmasını qaçılmaz etdi. Bu da öz növbəsində, fəlsəfi fikir tarixində növbəti yeni və daha progressiv mərhələlərə yol açmış oldu. Məlumdur ki, fəlsəfi fikir tarixində hər bir dövr, yaxud yeni mərhələ digər dövr və mərhələlər üçün zəruri keçiddir. Bir növ, birindən o birinə olan mənəvi körpüdür. Bu mənada Makovelskinin təqdim etdiyi fəlsəfə tarixindəki dövrləşmələri və bu dövrləşmələrdəki mühüm keçidləri izləmək maraqlı olduğu qədər, həm də ümumilikdə tədqiqatçılarda fəlsəfə tarixi haqqında müfəssəl təəsürat yaratmaq baxımından da olduqca faydalıdır.

Makovelski hesab edir ki, məhz sxolastikanın son dövrlərindən başlayaraq Qərbi Avropa fəlsəfəsində əql amili önə keçməyə başlayır. Fikrimizcə, bu amil müəyyən mənada intibah

1 A.O.Makovelskinin bioqrafiya və bibliografiyası haqqında daha ətraflı bax: [2].

2 Sxolastika məktəb fəlsəfəsi də adlandırılan xristian-katolik kilse fəlsəfəsi və ya teologiyasıdır.

dövrü fəlsəfəsi üçün də təməl qoymuş oldu. Çox vaxt fəlsəfə tarixçiləri Qərbi Avropa intibahını sxolastika kimi orta əsrlərdə geniş yayılmış dini-fəlsəfi cərəyandan təcrid edərək, fəlsəfi fikrin yeni bir səhifəsi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Amma qeyd etmək lazımdır ki, əslində, renesans fəlsəfəsi qeyd olunan bu cərəyanın əsas təlimlərinin, xüsusən də realizmin³ daxilindəki ziddiyyətləri üzə çıxararaq, nominalizm⁴ və konseptualizm⁵ kimi sxolastik təlimlərlə mübarizə apararaq və nəhayət müəyyən mənada qeyd olunan bütün bu təlimlər vasitəsilə təhrif olunan antik fəlsəfəyə birbaşa dönüş edərək meydana çıxdı.⁶ Bütün bu proseslər qırılmaz olaraq bir-birilə bağlanıb fəlsəfə tarixində yenidən doğrulma fəlsəfəsinin⁷ doğrulmasını qaçılmaz etdi.

Makovelski Fransanın Lill şəhərindən olan Alan (Alain de Lille) (1128-1202/03) adlı teoloq-sxolastın da fəlsəfə tarixindəki fəaliyyətini xüsusi olaraq önə çəkir. O yazır ki, Lilldən olan Alan eynən Benedikt Spinoza (1632-1677) kimi, aksiom və teoremlərdən istifadə edərək həndəsi metodlarla Xristianlığın ən böyük və daha geniş yayılmış qollarından olan katolisizm cərəyanını, bu cərəyanın əsas ideyalarını sistemli şəkildə təqdim etməyə çalışdı⁸. Bu mənada, “Təbiətin fəryadı” (De Planctu Naturae) adlı əsərin müəllifi olan Alanın Spinozaya müəyyən təsiri də duyulmaqdadır. Həmçinin Makovelskinin də qeyd etdiyi kimi, “Lilldən olan Alanın Spinozanın məşhur “Etika”sındakı formaları (əsasən yazı üslubu və tərtibat tərzini nəzərdə tutulur-Z.R.) qabaqlaması da təsadüfi deyil” [1, s.263, 331]. “Təbiətin fəryadı” adlı əsərin rus dilinə olan qısa tərcüməsində (Плач Природы) əsərin yazılma stilinin, bütövlükdə əsərin tərtibatının müəyyən qədər Spinozanın məşhur “Etika”sını xatırladığını da müşahidə edirik [5, s.330-347]. Alanın adı çəkilən əsərində orta əsr sxolastlarının düşüncə tərzinə xas suppozisiyaları⁹ da sezmək mümkündür. Fikrimizcə, orta əsrlərdə olduqca geniş yayılmış suppozisiya probleminin əks istiqamətə şəkil dəyişmiş təsirləri Spinozanın təbiət (natura) kəlməsindən-anlayışından da yan ötməmişdir. Bu cəhətdən, Spinozanın fəlsəfəsində müxtəlif mənalarda və fərqli paradigmalarda təqdim olunan təbiət problemi də spinozizmin daxilində bir suppozisiyadır [12].

3 Realizm latınca həqiqi, gerçək mənalarını verir. Bütövlükdə Platonun fəlsəfi sistemi və Aristotelin materiya və forma təlimi realizmə nümunədir. Yəni realizmə görə, dərk olunacaq hər bir şeyin həqiqəti, gerçəyi onun mənə və mahiyyəti dərk edən subyektindən kənarında mövcuddur. Əqlin dərk edəcəyi hər bir şey kölgədir, görüntüdür, əksdir (məsələn, Platonda və neoplatonizmdə olduğu kimi). Əqlin bu həqiqətlər və gerçəklər aləminə (ideyalar və formalar) hər hansı nüfuzu mümkünsüzdür [3, s.239-240].

4 Nominalizm (latınca ad, konkret ada aid olan mənalarını verir) görə, Platonun ideyaları, Aristotelin formaları, ümumi və ya universal anlayışlar (məsələn, insan deyilən bir şey yoxdur, insan əqldə anlayış kimi var. Konkret o, bu və ya digər fərd var. Vaxt deyilən məfhum yox, saat 1, 2, 3, və s. vardır) gerçəklikdə yox, ancaq təfəkkürdə mövcuddur. Nominalizm görə, maddi aləm dərk olunub-olunmamasından aslı olmayaraq tam gerçəkdir. Onun birbaşa mahiyyəti də özündədir. Bu mahiyyətin onun özündən kənarında olmasına qeyri-mümkündür [3, s.199]. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə bir-birinə zidd olan bu iki dini-fəlsəfi konsepsiya nümayəndələri arasında daima kəskin fikir mübarizəsi getmişdir [4, s.368-383].

5 Konseptualizmə (latınca fikir, düşüncə, anlayış, ifadə mənalarını verir) gəlincə, ideyalar, formalar, ümumi və ya universal anlayışlar müstəqil ontoloji gerçəklikdən məhrum olsalar da, yəni nominalizmdə olduğu kimi ancaq subyektiv xarakter daşıyaraq sırf əqlin məhsuluna çevrilsələr də, dərk edən əqlə gerçəklikdəki tək-tək şeylər arasında müəyyən bir bağlılıq və ya rabitə də yaradırlar. Ümumilikdə dərk etmə prosesinə təsir edirlər [3, s.239-240].

6 Tanınmış fəlsəfə tarixçisi Əhməd Kərədi Zəkuyev (1888-1968) hesab edir ki, “sxolastika dövrünün ideoloji cərəyanlarından olan nominalizm və realizmin meydana gəlməsinə İslam fəlsəfəsinin qollarından olan mötəzilik təliminin təsirləri böyük olmuşdur” [6, s.9]. Qeyd edək ki, Qərb və Şərq dini-fəlsəfi təlimləri haqqında bənzər mühakimələr və müqayisəli təhlillər Ə.K.Zəkuyevin digər əsərlərində də öz əksini tapır [7,8,9,10,11].

7 Renesans sözü fransız dilindən hərfi tərcümədə məhz bu mənani verir.

8 Təəssüf ki, Makovelski Lilldən olan Alanın konkret olaraq hansı əsərini nəzərdə tutmasını, onun bu riyazi formadan harada və necə istifadə etdiyini yazmır.

9 Suppozisiya latın dilində “suppositio” sözündəndir. Əlavə etmə, artırma, gizlicə, xəlvətcə qoymaq, dəyişmə, dəyişdirmə, qəsdən dəyişik salma və s. kimi mənaları verir. Suppozisiya orta əsr, xüsusən də sxolastika dövründə qələmə alınmış fəlsəfi traktatlarda istifadə olunma yeri və eləcə də mətnin ümumi kontekstindən aslı olaraq eyni bir sözün, anlayışın və ya terminin mənasının bilərəkdən dəyişdirilməsi və əsərin daxilində müxtəlif mənalar almasıdır. Bu əhəmiyyətli sxolastika dövrünün filosoflarının demək olar ki əksəriyyətinə xasdır. Onlar dinin təqiblərindən qorunmaq məqsədilə əsərlərindəki müxtəlif təhlükəli anlayışları tamamilə fərqli, bəzən mənasından olduqca uzaq sözlərlə əvəz edirdilər. Sonrakı dövrlərdə isə (xüsusən də yeni dövrdə) bu problem suppozisiya məruz qalmış terminlərin mənaca hərfi olaraq qəbul olunması, anlaşılmazlıq törətməsi, ziddiyyətlərə səbəb olması və s. bu kimi digər çətinliklərə də yol açmış oldu.

Renesans dövrü

Makovelski yazır ki, “İntibah dövrü mütəfəkkirlərinin əsas xidmətləri ondan ibarətdir ki, onların səylərilə elm, xüsusən də məntiq üzünü təbiətə, həyata və gerçəkliyə doğru çevirdi. Bununla da, fəlsəfə tarixində empirik və riyazi metodların əhəmiyyəti xeyli dərəcədə artdı” [2, s.306]. “Renesans dövrünün ən tanınmış filosoflarından biri və bu dövrün aristotelizminin ən parlaq nümayəndəsi olan Pyetro Pomponatsi (1462-1525) ərəbdilli fəlsəfədə əsaslandırılan ikili həqiqətlər yəni, din və fəlsəfənin bir-birindən aslı olmayan, hər birinin özünəməxsus müstəqil həqiqətlərinin mövcudluğu haqqında olan təlimi yenidən canlandırdı” [2, s.290-291]. Fikrimizcə, İntibah dövründə Pomponatsi və eləcə də digər çoxsaylı naturfilosoflar antik fəlsəfəyə qayıtmaqla İslam alimlərinə və artıq çoxdan konkret İslam mütəfəkkirləri tərəfindən əsaslandırılan təlim və sistemlərə də bir növ dönüş etmiş oldular.¹⁰ Bu da öz növbəsində, müsəlman mədəniyyətini təmsil edən alimlərin orijinal təlimlər yarada bilməsi, özünəxas ideya və konsepsiyalara sahib olmasına bir daha əyani sübutdur.¹¹

Amma renesans dövrü Makovelskinin qeyd etdiyi formada elmi istiqamət götürərək tamənən yeni elmə - fəlsəfəyə doğru istiqamətlənsə də, yenə də özündə orta əsr fəlsəfəsinin elementlərini, xüsusən də mistikanı, irrasional təfəkkür tərzini qorumaqda davam edirdi. Bu cəhət Nikolay Kuzalı (1401-1464) və Cordano Brunonun (1548-1600) yaradıcılığında xüsusən özünü göstərməkdədir. Makovelski də yazır ki, “N.Kuzalıya görə, hər bir fərd aləmin bir aynasıdır. İstənilən insan özündə bütün kainatı, həyatın mümkün hər bir formasını əks etdirən “parvus mundus”dur (*kiçik aləm və ya mikro kosmos-Z.R.*)” [15, s.2]. İntibah dövrünün mütəfəkkirlərində də özünü açıq şəkildə göstərən bu cəhət, yəni mistika (ümumi şəkildə irrasional düşüncə və antroposentrizm elementləri) elə Antik fəlsəfədən qalma bir mirasdır. Fikrimizcə, mistika ilk dəfə məntiqi cəhətdən daha da əsaslandırılmış və fəlsəfi formaya salınmış şəkildə Platonun sistemində öz əksini tapmışdır. Platonizm isə fəlsəfə tarixində özündən sonra meydana gələcək bütün mistik-fəlsəfi təlimlər üçün əsas bazadır. Onların açarındır. Platon fəlsəfəsinin elementləri ümumilikdə rəsonalizm yolu tutmuş intibah dövrü filosoflarında da özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Makovelski də “N.Kuzalının mistik fəlsəfi sistemindəki zidlərin və ya əkslərin qovuşması, eləcə də bir-birinə qarşı duran tərəflərin vəhdəti prinsipi olan “coincidentia oppositorum”u, o cümlədən bu prinsipləndən irəli gələrək Tanrının mütləq maksimum və minimum kimi səciyyələndirməsini ümumi şəkildə Platon ənənələrinə münəcər edir” [15, s.3].

Makovelskiyə görə, Platon (platonizm) və Plotin (neoplatonizm) fəlsəfi ənənələri C.Brunonun mistik-panteistik fəlsəfi sistemində də davam etdirildi. O yazır ki, “ümumilikdə C.Brunonun fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmağa çalışdığı sonsuz kainatlar nəzəriyyəsi ilə təbiətdəki predmet və proseslərarası qarşılıqlı əlaqə, bağlılıq, asılılıq və bütün bu kimi vacib məqamların bir-birini zəncirvari şəkildə şərtləndirməsi prinsipi də fəlsəfə tarixinə daxil oldu” [1, s.297]. Makovelski ümumilikdə fəlsəfə tarixinin tədqiqatçısı olsa da, onun əsas maraq dairəsi və araşdırdığı əsas sahə antik fəlsəfədir. Bu cəhətdən onun orta əsrlər, intibah, yeni dövr fəlsəfəsi və eləcə də alman klassik fəlsəfəsinə təmsil edən filosofları hər dəfə antik dövrün müdrikləri ilə

¹⁰ Ə.K.Zəkuyev yazır ki, “Yaxın Şərq filosofları Aristotel və digər yunan filosoflarının əsərlərinin tərcümələrindən əlavə həm də müəyyən dəqiqləşdirmə və düzəlişlər apararaq, bu əsərlərin həqiqətən Aristotel və ya digər filosoflara aid olmalarını da aşkarlamışdılar” [6, s.13].

¹¹ Bu fikir bəzi Qərb şərqşünas alimləri, məsələn, E.Renan (1823-1892), İ.Qoldziher (1850-1921) və digərləri tərəfindən inkar edilir. F.A.Q.Toluk (1799-1877), R.P.A.Dozi (Dozy) (1820-1883), E.H.Palmer (1840-1882), R.Hartmann (1881-1965) və digər tədqiqatçıların isə bu məsələyə münasibətləri kifayət qədər subyektiv və heç də birmənalı deyil. Qeyd edək ki, sonuncu dörd tədqiqatçıya görə, İslam fəlsəfəsinin əsas qollarından olan sufizm birbaşa olaraq fars maqlarının qədim təlimləri, arianizm və məkan baxımından sırf olaraq İranın Xorasan vilayətilə bağlıdır [13, s.59-60]. Makovelski də hesab edir ki, “panteizmi sufizmə daxil edən farslar olmuşdur... Bu amil isə, sufizmin o zaman İranda və Azərbaycanda geniş yayılmış neoplatonizmle yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur” [14, s.20].

müqayisə edərək, onlar arasında müəyyən varislik əlaqələrinin olmasını üzə çıxarmaq cəhdi bu kimi yaxınlıqları aşkarlamaq marağı heç də təsadüfi hal deyil. Əksinə, bu formalı komparativistik tədqiqat üslubu Makovelski kimi peşəkar fəlsəfə tarixi tədqiqatçısına xas olan müsbət bir cəhətdir.

Yeni dövr Qərb fəlsəfəsi

Ümumilikdə yeni dövr Qərbi Avropa fəlsəfəsini dəyərləndirən Makovelski yazır ki, “XVII-XVIII əsrlərdə Qərbi Avropada kainatı bir mexanizm qismində nəzərdən keçirən mexaniki materializm inkişaf edirdi” [16, s.6]. Makovelski yeni dövr Qərb fəlsəfəsi və bu dövrün bir növ başlanğıc səhifəsi, rasionalizmin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Rene Dekart (1596-1650)¹² haqqında düşüncələrini qələmə alarkən yazır ki, “R.Dekartın fəlsəfə tarixindəki məşhur çağırışına görə, düşüncədən hasil olan şübhənin özü şübhəsiz ki, əql - təfəkkür əlamətidir” [1, s.307]. Yəni Dekartın “Mən düşünürəm, deməli mən mövcudam” (cogito ergo sum) şüarı fəlsəfə tarixində sözün həqiqi mənasında inqilab etdi. Dekartın fəlsəfə səhnəsində görünməsi ilə uzun əsrlər boyu davam edən iradə və əql mübarizəsi əqlin qələbəsilə yekunlaşdı. Belə ki, xristian dininin təbliğ etdiyi “hər şey, o cümlədən insanın düşüncəsi - iradəsi şübhəsiz ki, Tanrının mütləq iradəsinə tabe olmaqla baş verir” deyimini Dekart tərəfindən şübhə altına alındı. Dekart sübut etdi ki, düşünmək və şübhə etmək öz iradəni onun (xristian ilahiyyatının təbliğ etdiyi kimi Tanrıya) iradəsinə tabe etməklə yox, birbaşa əqlin öz diktəsilə müstəqil və fərdi şəkildə baş verir. Deməli, heç bir qüvvədən aslı olmayaraq tam müstəqil şəkildə düşünməyi, düşündükcə şübhə etməyi, yəni saf-çürük etməyi bacaran əql həqiqəti müqəddəs yazılara inanaraq, onlardan çıxış edərək, ilahi mətnlərdən hazır şəkildə əxz edərək deyil, özü dərk edərək, özü düşünərək qazana bilər və bilməlidir. Dekarta görə, düşünərək yaşayan insanın iradəsi ancaq və ancaq əqlə, onun qanunlarına tabe olmalıdır. Bununla Dekart həm də fəlsəfə tarixində əql erasına yol açmış oldu. Dekarta görə, dinin birbaşa vəzifəsi və ən əsas hədəfi insanın mənəvi dünyasının düzgün fəaliyyət göstərməsini təmin edəcək əxlaq normalarını, qanunları işləyib hazırlamaqdan ibarət olmalıdır. Cartesius¹³ hesab edir ki, insanın mövcudluğunu onun öz əqli dərk edirsə, deməli, istənilən iradə öz yerini qanunauyğunluq və zərurətə verməlidir. Məhz Dekartın rasionel fəlsəfi görüşləri ilə fəlsəfə tarixində Tanrı zərurət, səbəbiyyət, qanunauyğunluq, nizam, əlaqə, bağlılıq və s. bu kimi atributları da qazanmış oldu. Fikrimizcə, Dekartın rasionel fəlsəfi sistemi ilə onadək olan metafizika da yeni bir elmi fəlsəfi forma aldı. Tanrı-varlıq, aləm-mövcudluq problemləri tamamilə yeni inkişaf istiqamətləri götürdü.

Makovelskinin Benedikt Spinoza (1632-1677) haqqında da fikirləri olduqca maraqlı və son dərəcə orijinaldır. O hesab edir ki, “bütövlükdə Spinozanın fəlsəfi sistemi statik metafizika, onun özü isə ardıcıl sinqulyaristdir” [15, s.10-11].¹⁴ Qeyd edək ki, Spinoza Tanrı və ya substansiyayı əbədi, dəyişməz və hərəkətsiz kimi təqdim etsə də, bu, elə birbaşa Tanrı-substansiyanın bu keyfiyyətlərdən, yəni dəyişmə və hərəkətdən məhrum olması anlamına gəlməməlidir. Çünki Spinozaya görə bu xüsusiyyətlərin özləri də sonsuz moduslar (xassələr) qismində substansiyaya daxildir. Spinozizm iddia edir ki, bütün sonlu və sonsuz moduslar substansiyadadır. Onun ayrılmaz hissələridir. Deməli, məntiqi olaraq dəyişməz və hərəkətsiz olan sonsuz substansiya dəyişmə və hərəkət kimi sonsuz keyfiyyətlərə də mütləq şəkildə malikdir. Bu və təbiətdə mövcud olan bu kimi bütün mümkün keyfiyyətlər, xassə və xüsusiyyətlər substansiyanın “üzərində”,

12 Makovelskinin xüsusi olaraq tədqiq etdiyi filosoflardan biri də Rene Dekart və onun rasionel fəlsəfi sistemidir [17].

13 Karteziyançılıq R.Dekartın latınlaşmış soy adı (Cartesius) ilə bağlı olan rasionel fəlsəfi təlimdir. Bu təlimin nümayəndələri əqlin inamdan üstünlüyünü sübut etməyə çalışırdılar.

14 Sinqulyarizm dualizm və plüralizmin əksinə, aləmdəki kəsrəti (sonsuz müxtəliflik, rəngarənglik və dəyişkənlikləri) vahid prinsip (monizm prinsipi) əsasında həll edən fəlsəfi təlimdir.

onun hüdudları-müstəvisi, çərçivəsində cərəyan etməkdədir. Substansiya həm də təbiətdir. Hər şey ondadır. Ondən kənarda heç nə yoxdur. Bu cəhətdən düşünürük ki, Spinozanın təlimini tam olaraq statik bir fəlsəfi sistem kimi qəbul etmək tam olaraq doğru deyil [12].

Makovelski yazır ki, “Frensis Bekon (1561-1626) elmin, eləcə də fəlsəfənin din, teologiya, nüfuzlu şəxslərin təsiri (*Platon, Aristotel, Akvinalı Foma nəzərdə tutulur - Z.R.*), birmənalı subyektiv fikirlər və s. bu kimi digər ünsürlərdən azad edilməsi uğrunda israrla mübarizə aparırdı” [1, s.343]. Fikrimizcə, Bekon bu mübarizəsi ilə gələcək əsrlərin elmi, fəlsəfəsi üçün də əsaslı bir baza hazırladı. O, fəlsəfə tarixində empirik təcrübəni önə çəkərək fəlsəfi cəhətdən tam sistemli şəkildə əsaslandırmaqla, praktik biliyə olduqca geniş muxtariyyət qazandırdı. İlk dəfə Bekonun fəlsəfi sistemində praktikanın, fəlsəfənin sualları və ya həqiqətlərin dərkindəki müstəsna rolu da fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılmış oldu. Bu mənada XVII əsr Qərb fəlsəfəsi fəlsəfə tarixində ən mühüm dönüş nöqtələrindən birinə çevrildi. Elmdəki çoxsaylı kəşflər məhz bu dövərdə gerçəkləşmiş oldu. Dekartın rəsonal, nəzəri, riyazi, Spinozanın bütün bunlarla yanaşı, həm də batini-intuitiv metodları (*scientia intuitiva, amor Dei intellectualis*), Bekonun praktik, bilavasitə obyektiv gerçəklikdən çıxış edən, modusları (mövcudları) dilə gətirərək həqiqətləri onların özündən eşidən və insanın hissələri ilə sıx bağlı olan sistemli metodları sözün həqiqi mənasında elmdə və fəlsəfədə çevriliş etdi.

Bütün bunların məntiqi davamı kimi XVIII əsrdə də fəlsəfədəki Bekon yolu daha da inkişaf etdirildi. Onun cızdığı fəlsəfi sistem bu dövrün ən tanınmış filosoflarından biri olan Con Lokkun (1632-1704) sistemində özünün zirvəsinə çatdı. Makovelski yazır ki, “Lokka görə, insan əqlinin imkanları sonsuz kainatla müqayisədə son dərəcə məhdud olduğundan əqlə düzgün istifadə edərək onu ancaq onun bilavasitə dərk edə biləcəyi şeylərə yönəltmək lazımdır” [1, s.358]. Fikrimizcə, Makovelskinin Lokkun fəlsəfəsini ümumiləşdirərək gəldiyi bu yekun xülasədən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Lokk bu ideyaları ilə onadək olan fəlsəfəni sırf metafizik suallar çərçivəsindən azad etdi. Lokk, bir növ, fəlsəfəni yenidən haşiyəyə aldı. Əsrlərlə toplanmış və hələ də birmənalı cavablarını tapa bilməyən çətin sualları onun sərhədlərindən müvəqqəti olsa da, kənar etdi. Fəlsəfənin əbədi sualları yenə də qocaman fəlsəfə tarixində qalmaq şərti ilə, illərlə qazandığı öncül yerlərini bu sualları düşünenin fəlsəfəsinə - insan və onunla bilavasitə bağlı olan suallara təhvil verdi. Fikrimizcə, bütün bu qeyd olunanlardan irəli gələrək sonralar Kantın fəlsəfi sistemində daha əsaslı şəkildə işlənilən hazırlanan aqnostisizm¹⁵ prinsipinin əsası da məhz ingilis idealist fəlsəfəsinin çoxsaylı ardıcılıları tərəfindən qoyuldu. Makovelski yazır ki, “David Yumun (1711-1776) fəlsəfəsinin yekun nəticəsi mütləq aqnostisizm və birmənalı skeptisizmlə tamamlandı” [1, s.373].

Makovelskiyə görə, “Lokk fəlsəfəsinin ən məşhur davamçılarından Corc Berkli (1685-1753) xarici təcrübədən imtina edərək, öz fəlsəfi sistemini Lokkun da yeganə həqiqi bilik mənbəyi hesab etdiyi daxili təcrübə (Lokkdan fərqli olaraq xarici təcrübədən tamamilən imtina edərək) üzərində qururdu” [1, s.369]. Fikrimizcə, bununla da daxili təcrübə, eləcə də müəyyən mənada onunla sıx şəkildə bağlı olan mistika fəlsəfə tarixində müəyyən bir elmilik qazandı. Batini kəşf etmənin mistik yox, əql üçün daha anlaşılın olan psixoloji izahı Lokk və Berklinin ideallaşdırdığı daxili təcrübəyə bu elmiliyi qazandırdı. Digər tərəfdən, XVII-XVIII əsrlərdə Böyük Britaniyada yeni bir istiqamət olan mexanika və ya İsaak Nyuton (1642-1727) xətti də inkişaf edirdi. Onun elmi kəşfləri Britaniya imperiyasının iqtisadi cəhətdən çiçəklənməsinə

15 Aqnostisizm dünyanı dərk etməyin mümkün olmadığını, insan əqlinin məhdud olub, duyğular xaricində heç bir şeyi dərk edə bilmədiyini iddia edən fəlsəfi nəzəriyyədir.

zəmin hazırladı. Makovelski hesab edir ki, “Nyutonun kəşfləri və elmi fəaliyyəti ingilis dənizçiliyinin inkişafına da böyük tövhə vermişdir” [18, s.59].

Makovelski qeyd edir ki, praktik ənənələrin (empirizm, sensualizm və s.) davam etdiyi fəlsəfə XVIII əsr fransız materialist filosoflarına da təsir göstərərək onların yaradıcılıqlarında da öz əksini tapdı. O yazır ki, “Etyen Bonno de Kondilyakın (1715-1780) fəlsəfi sistemində Dekartdan başlayan rasionalizm ənənələri ilə yanaşı, ingilis idealistlərinin empirik və sensualist baxışları da əks olunurdu” [1, s.395]. Fikrimizcə, bu əsrlərdən başlayaraq Qərbi Avropa fəlsəfə tarixində rasioanalizm və empirizm vəhdətdə birləşdi. Yuxarıda qeyd olunan əsrədek fəlsəfədə ənənəvi qəbul olunmuş ikinci və ya köməkçi mövqe (empirizm) artıq əsas mövqe və həqiqi elmi biliklərlə (rasionalizm) qovuşdu. Empirik biliyin rasiona biliklə bərabər tutulması isə təcrübi elmlərin də sürətli inkişafına daha əsaslı zəmin hazırladı. Heç təsadüfi deyil ki, təbiətşünaslığın müxtəlif sahələrindəki bir çox elmi kəşflər də məhz bu biliyə - empirik faktlara əsaslanaraq XVIII əsrdə gerçəkləşdi. Təcrübə və onun metodlarına əsaslanan bir çox yeni elm sahələri də məhz qeyd olunan bu dövrdə meydana gəldi. Nyuton mexanikasının fransız maarifçilərinin də dünyagörüşünə təsirləri böyükdür. Makovelski yazır ki, “Nyutonun Fransada populyarlaşmasında XVIII əsrdə fransız maarifçiliyinin də əsasını qoyan Fransua-Mari Volterin (1694-1778) “Nyuton fəlsəfəsinin elementləri” kitabının rolu böyük olmuşdur” [18, s.64]. Makovelski hesab edir ki, fransız maarifçilik fəlsəfəsinin növbəti davamçısı və pozitivizmin¹⁶ banisi “Ogüst Konta (1798-1857) görə, sosiologiya bütün elmi biliklərin tacı, elmlərin iyerarxiyasında sonuncu bənddir” [16, s.14].

Alman klassik fəlsəfəsi

Makovelski bilik növləri arasında olan qeyd etdiyimiz bəlli vəhdət ənənələrinin alman klassik fəlsəfəsində də eyni xətt üzrə davam etdiyini xüsusi olaraq qeyd edir. O, yazır ki, “İmmanuel Kant (1724-1804) “Xalis zəkanın tənqidi”¹⁷ (Kritik der reinen Vernunft) adlı məşhur əsərində empirizm və rasionalizmin vəhdətini yaradaraq onlar arasında mövcud olan ziddiyyətlərin həllini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyurdu” [1, s.403]. Fikrimizcə, Kantın fəlsəfə tarixində ən böyük xidmətlərindən biri Makovelskinin də qeyd etdiyi “Xalis zəkanın tənqidi” adlı əsərində əqlin, hissələrin və bunların heç birilə şərtlənməyən təcrübədən kənar (apriori) biliyin özünəməxsus qanunlarının olmasını sistemli şəkildə əsaslandırmasıdır. Makovelski hesab edir ki, “təcrübədən kənar bilik məsələsində Kant fəlsəfəsi platonizm ruhuna yaxındır” [1, s.402]. Fikrimizcə, Kant tərəfindən apriori bilik probleminin¹⁸ fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılması ilə onadək fəlsəfə tarixində özünə qəti şəkildə təyin olunmuş yer tapa bilməyən təcrübi bilik (aposteriori), daxili praktika və ya əvvəldə də toxunduğumuz mistika da yeni elmlilik və məntiqilik qazanmaqla yanaşı, ilk dəfə bir sualda birləşərək fəlsəfi problem kimi vəhdətdə həll olundu. Kant öz fəlsəfəsində biliyin hər üç formasını (aposteriori, rasiona və apriori)¹⁹ eyni bir sistem daxilinə yerləşdirə bildi. Beləliklə, Spinozanın ömrünün sonunadək həll edə bilmədiyi problem, daha doğrusu, fəlsəfi cəhətdən əlaqələndirə bilmədiyi üçlük (empirik, rasiona və intuitiv) sualı [19] Kantda özünün kifayət qədər əsaslandırılmış həllini tapdı. Spinozadan fərqli olaraq Kant göstərdi ki, istər təcrübi, istərsə də rasiona bilik vasitəsilə fenomenləri - spinozizmin sonlu moduslarını dərk etmək mümkündür. Amma nə təcrübə, nə də əql onun obyektiv reallıqlar

16 Pozitivizm konkret elmləri həqiqi və gerçək biliyin yeganə mənbəyi sayan elmi-fəlsəfi cərəyandır.

17 Bu əsər Azərbaycan dilinə “Xalis zəkanın mühakiməsi” kimi də tərcümə olunur.

18 Bir çox tədqiqatçılar Kantın bu məsələdə Spinozanın təsiri altında olmasını qeyd edirlər [20].

19 Apriori biliyi daha geniş mənada, yəni daxili praktika, kəşf və intuisiya mənasında başa düşmək şərti də nəzərə alınmalıdır.

aləmi hesab etdiyi noumenlər aləminə nüfuz edə bilir. Yəni hisslər və əql özündə şeylər olan noumenlərin birbaşa özlərini yox, onların təzahür edən tərəfləri - fenomenləri dərk etməklə kifayətlənir. Bir elm kimi məntiqin və ümumilikdə məntiqi təfəkkürün əsası olan rəsonal bilik məhz bu məqamdan - nöqtədən başlayaraq fəaliyyət göstərir. Kantda insanın dərk etmə prosesi və onun imkanları bəlli bir çərçivəyə yerləşdirilir. Bütövlükdə insanın intellektual imkanları da müəyyən bir həşiyə ilə məhdud şəkildə həşiyələnmiş olur. Makovelski yazır ki, “Kant öz fəlsəfi məqsədini belə xarakterizə edir: 1) metafizikanın köhnə binasını yıxmaq; 2) tənqidi fəlsəfəsinin köməyilə yeni təməllərin əsasını qoymaq; 3) köhnə metafizikanın yerinə; a) təcrübə üçün kiçik bir ev; b) əxlaq üçün möhtəşəm imarət inşa etmək” [21, s.14].

Klassik alman fəlsəfəsinin nəhənglərindən olan Georq Vilhelm Fridrix Hegelin (1770-1831) fəlsəfi irsinin tədqiqi də Makovelskinin araşdırmalarında xüsusi yer tutur. Makovelski yazır ki, “Hegelin fəlsəfi sistemində dialektika olduqca mühüm, fəlsəfi iyerarxiyaca yüksək yerə sahib olduğundan tədqiqatçılar onun fəlsəfəsini bəzən panlogizm kimi də qiymətləndirirlər” [1, s.456].²⁰ Ümumi şəkildə Hegelin təliminə görə, aləmdə mümkün olan hər bir şey, eləcə də aləmin özü mütləq ideyanın bir hissəsidir. Aləm anlayışlar toplusu, mütləq ideyanın təzahürü, sonsuz ideyalar sistemidir. Hegelin mücərrəd sistemində hər bir mövcudluq ideya (məna) daşıyıcısıdır. Fikrimizcə, bu kimi məqamları nəzərə aldıqda fəlsəfə tarixində ən mücərrəd və son dərəcə mürəkkəb fəlsəfi sistemlərdən biri olan Hegelin fəlsəfəsi də mistikadan tam azad deyil. Hegel irsindəki bu cəhəti Makovelski özü də xüsusi olaraq qeyd edir [1, s.463]. Düşünürük ki, Hegelin dialektik olduğu qədər, həm də mistik olan fəlsəfi təliminin formalaşmasında Spinozanın da əməyi xüsusiədir. Hegel yazırdı ki, “spinozizm hər bir fəlsəfənin başlanğıcıdır” [22, s.144].

Nəticə

Aleksandr Osipoviç Makovelskinin Azərbaycandakı elmi və fəlsəfi yaradıcılıq dövrü olduqca zəngindir. Onun paytaxtımızın bir çox ali təhsil ocaqlarında və elmimizin beşiyi sayılan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasındakı gərgin və son dərəcə məhsuldar fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir. Ölkəmizdə fəlsəfə tarixi üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında da Makovelskinin əməyi müstəsnaədir. Bütövlükdə Qərb fəlsəfəsi və məntiq tarixinin öyrənilməsində onun aktuallığı ilə səciyyəələnən araşdırmalarının dəyəri bu gün də misilsizdir. Makovelski irsinin aktuallığını artıran ən mühüm amillərdən biri də onun əsasən antik dövr fəlsəfəsi, xüsusən də sokrataqədərki yunan fəlsəfəsinin ən tanınmış və dünyamiqyaslı tədqiqatçılarından biri olması ilə yanaşı, fəlsəfə tarixinə həsr olunmuş araşdırmalarının xronoloji cəhətdən olduqca genişliyidir. Makovelskinin tədqiqat dairəsi təkcə nəhəng fəlsəfi irsə malik olan antik dövrlə yox, Qərb fəlsəfə tarixinin bütün sonrakı əsas dövrləri də bu və ya digər dərəcədə əhatə edilərək, klassik alman fəlsəfəsinin təsiri altında olan XIX əsrin ən görkəmli filosoflarının fəlsəfi sistemlərinə müraciətlə tamamlanır. Makovelski irsinə müraciət etdiyi hər bir Qərb filosofunun fəlsəfə tarixi kontekstində dolğun fəlsəfi obrazını yaratmağa çalışır. Dövrün şərtləri çərçivəsində fəlsəfi təlimlərə mümkün qədər obyektiv qiymət verir. Bununla belə, Makovelskinin Qərb fəlsəfə tarixilə bağlı tədqiqatlarında Sovet dönəminin ideoloji təsirləri də açıq şəkildə hiss olunur. Onun Qərbin düşüncə tarixilə bağlı araşdırmalarından dövrün ictimai elmlər, xüsusən də fəlsəfə qarşısında qoyduğu məcburi tələbləri kənarlaşdırdıqda Makovelski irsi olduqca sistemli və məntiqi bir forma alır. Bu cəhətdən, onun XI-XIX əsrlər Qərbi Avropa fəlsəfəsilə bağlı əsərləri Sovet dönəmində yazılmış əksər analoji əsərlərlə müqayisədə, bu gün də ümumilikdə Qərb fəlsəfə tarixini izləmək üçün ən əsas mənbələrdən biri olaraq qalır.

²⁰ Panlogizm latınca “hər şey və əql” mənalarını verir. Panlogizm fəlsəfi təlim, metafizik nəzəriyyədir. Panlogizmin əsas tələblərinə görə, bütün mövcudatlar əqlin və ya loqosun təzahürlər cəmidir. Bu nəzəriyyəyə görə, aləmin özü də loqosun gerçəkləşmə məhsuludur. Panlogizm gerçəkliyi əqildə sayan, hər şeyi mütləq ideya kimi qəbul edən fəlsəfi təlimdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Маковельский, А.О. История логики. Москва: Кучково поле, 2004, 480 с.
2. Маковельский, А.О. Библиография. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964, 68 с.
3. Historical dictionary of medieval philosophy and theology // Edited by Stephen F. Brown, Juan Carlos Flores. Maryland: Scarecrow Press, Inc, 2007, 389 p.
4. Brown, S. Walter Burley, Peter Aureoli and Gregory of Rimini // Routledge History of Philosophy. Volume III. Medieval Philosophy. Edited by John Marenbon. New York: Routledge, 2004, pp. 368-385.
5. Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков // Ответственные редакторы: М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспарова. Москва: Наука, 1972, 531с.
6. Закуев, А.К. Из истории арабоязычной логики средних веков. Баку: ЭЛМ, 1971, 83 с.
7. Закуев, А.К. Философия Братьев чистоты. Баку: Издательство АН АЗССР, 1961, 123 с.
8. Закуев, А.К. Психология Ибн Сины. Баку: Издательство АН АЗССР, 1958, 89 с.
9. Закуев, А.К. Философия Ан-Наззема. Баку: Издательство АН АЗССР, 1961, 119 с.
10. Закуев, А.К. Философские воззрения Физули // Труды института истории и философии. Том VIII. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1955, с. 49-84.
11. Zəkuyev, Ə.K. Vəhmənyarın fəlsəfi görüşləri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958, 92 s.
12. Rəşidov, Z. Spinozanın fəlsəfi sistemində varlıq problemi // Bakı: Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, "Dövlət və Din" İctimai fikir toplusu, 2016, № 03 (44), s. 47-59.
13. Sufism in the West // Edited by Malik J., Hinnells J. London: Routledge, 2006, 207 p.
14. Маковельский, А.О. Из истории философии в Азербайджане в IX-XII веках // Труды сектора философии, 1960. Том II (VII). Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, с. 5-25.
15. Маковельский, А.О. Введение в философию. Часть II. Проблема бытия и Проблема оценки. Казань: Издание книжного магазина М.А.Голубева, 1916, 74 с.
16. Маковельский, А.О. Категория причинности и законы природы и общества. Москва: Высшая школа, 1961, 59 с.
17. Маковельский, А.О. В поисках за абсолютной достоверностью. Казань: Лито-типография И.Н.Харитоновна, уголь воскр. и казанск.. соб. домь, 1912, 40 с.
18. Маковельский, А.О. Ньютон и его время // Труды института философии, 1946. Том II. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, с. 58-68.
19. Rəşidov, Z. Spinozanın fəlsəfəsində intuitiv idrak (scientia intuitiva) problemi // Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, 2016, № 24, s. 211-223.
20. Lord, B. Kant and Spinozism: Transcendental Idealism and Immanence from Jacobi to Deleuze. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011, 214 p.
21. Маковельский, А.О. Введение в философию. Часть I. Понятие о философии и Проблема познания. Казань: Издание книжного магазина М.А.Голубева, 1915, 88 с.
22. Westphal, M. Hegel between Spinoza and Derrida // Hegel's History of Philosophy: New Interpretations. New York: State University of New York Press, 2003, pp. 143-163.